

Za revalorizaciju jednog spomenika kulture racionalizma

okušaj tumačenja problema interpolacije zgrade bivšeg Željpoaha, danas Ferimporta, na Trgu maršala Tita iz povijesti parcele i revalorizacije postupka njezina projektanta Stanka Fabrisa, dobio je, uz osnovni motiv iznošenja povijesne istine što je nameću istraživanje povijesti trga i već povijesni razmak od negativne recepcije kuće, nenadano i aktualan povod. To je naum rušenja zgrade, odnosno njezine zamjene drugom zgradom, objavljen javnosti u „Večernjem listu“ od 9. studenog 1995. u članku „Najbolje rješenje - rušenje“. U

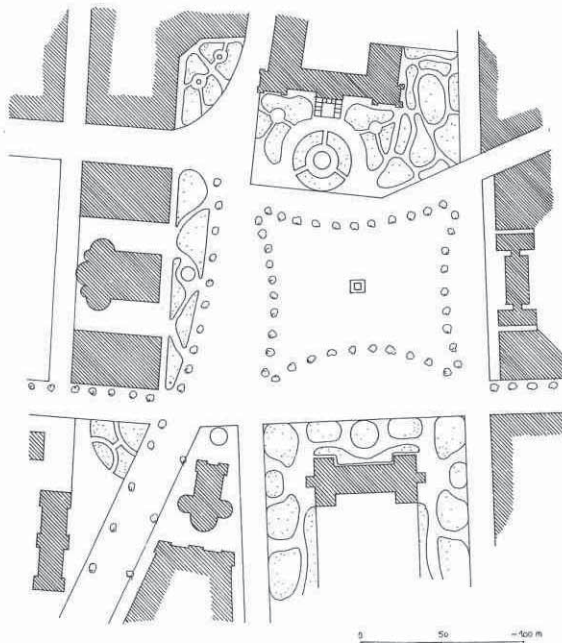
povodu natječaja za „redizajn“ zgrade godine 1989. Zlatko Jurić u dva je navrata (u časopisima „Čovjek i prostor“, 2, 1990. i „Život umjetnosti“, 50, 1991.) odlučno revalorizirao Fabrisovu kuću, pozivajući se na povijest projekti-

ranja za tu parcelu od prvog desetljeća našega stoljeća do Fabrisa i na kakvoću same Fabrisove kuće. Već prije Jurića, u anketi „Nakon dvadeset godina“ ... časopisa „Arhitektura“, 184-185, iz 1983. nekoliko je arhitekata iznijelo pozitivan sud o kući, prvi put nakon dvadeset godina njezine opće osude. Ti sudovi, zasnovani na urbanističkoj i arhitektonskoj analizi

Zgrada Željpoaha, neposredno nakon izgradnje
Dokumentacija Stanka Fabrisa

kuće i na uvjerenju o pravu suvremenog arhitekta na intervenciju u povijesnoj sredini vlastitim govorom, nisu, čini se, utjecali na razmišljanja o nužnoj obnovi kuće, u međuvremenu degradiranoj različitim zahvatima i lošim održavanjem. Štoviše, vlasnici zgrade i zemljišta potaknuli su iz estetskih i utilitarnih razloga izradu studije o rušenju kuće i projektiranju nove. Studija je izrađena u Zavodu za planiranje razvoja i zaštitu okoliša Gradskog poglavarstva Zagreba. Projektanta kuće, Stanka Fabrisa, o tome se nije obavijestilo ni konzultiralo, kao ni prije prigodom ostalih intervencija na kući. Nije objavljeno ni stajalište Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode o tom problemu.

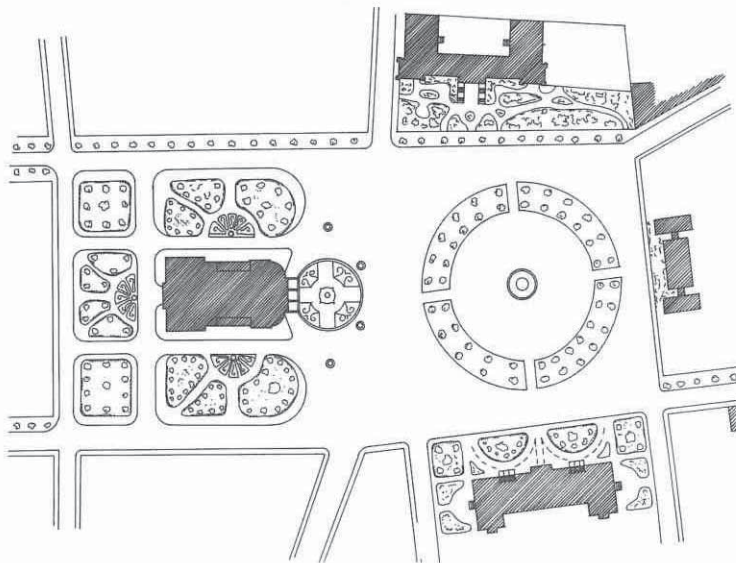

1 Skica uređenja Sajmišta, Milan Lenuci, 11. 08. 1882.

PAZ, GPZ, GO sgn. 72 (kut. 79)

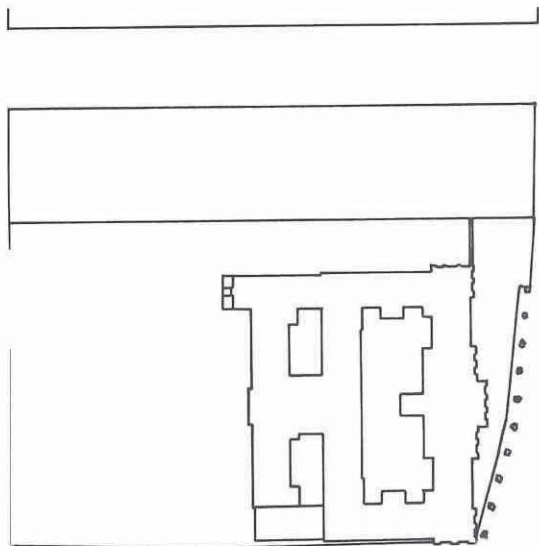
Prigodom natječaja za „redizajn“ kuće Zlatko Jurić je napisao: „Dok bi svaki pokušaj nadoslikavanja slike ili remodeliranja skulpture bio u samoj ideji proglašen za skandal i samim time onemogućen, dotle se natječaj za preoblikovanje jednog segmenta arhitektonskog djela smatra etički korektnom pojavom.“ I: „Problem negativne kritičke recepcije svakako je kompleksan, ali je sasvim sigurno jednim dijelom bio uzrokovan određenim pasatističkim odnosom kritičara i povjesničara arhitekture prema graditeljskom nasljeđu, koje se uglavnom temelji na deklamativnoj represivnoj zaštiti, a manje na kritičkom znanstvenom istraživanju i promišljanju povijesti.“ Sada, kada više nije riječ o „preoblikovanju jednog segmenta arhitektonskog djela“, naime pročelja kuće, nego o njezinu rušenju, etički je imperativ obraniti djelo iz istraživačkog uvida i kritičkim tumačenjem povijesti. To

više, jer bi predloženi postupak svojim ostvarenjem mogao zadobiti legitimnost ili čak postati modelom, posljedice čega uopće nije moguće sagledati.

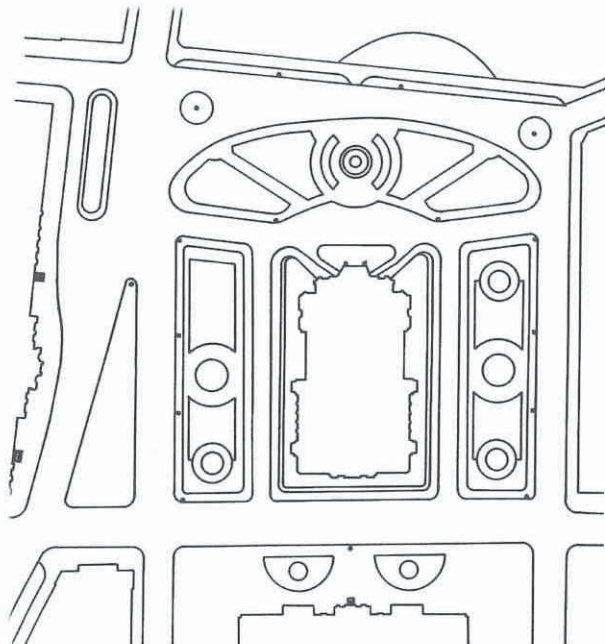

2 Prijedlog uređenja Sajmišta Društva inženira i arhitekta, 1886.

Viesti Društva inženira i arhitekta, 1886.

3 Položajni nacrt Obrtne škole, 1887.
PAZ, GPZ, GO, sgn. 3 059

4 Situacija Sveučilišnog trga nakon 1912.

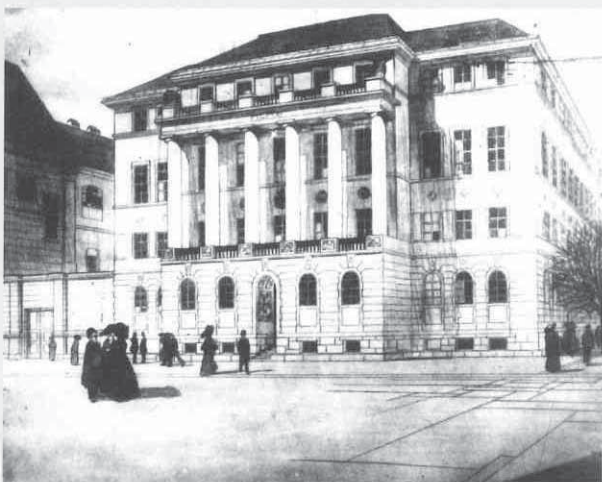
Katastarski list iz 1913. (PAZ, Nova gruntovnica za grad Zagreb 1884. - 1927. sgn. 31 813-31 814. Katastralni posjedovni nacrt intravilana slob. i kr. gl. gr. Zgba u županiji)

Precrtala: Višnja Kljaić

Prvi prijedlog oblikovanja trga, tadašnjeg Sajmišta, iznio je 1882. Milan Lenuci. U prvoj varijanti studije na njegovu potpuno neizgrađenu zapadnom obodu predviđa velik soliterni objekt usred bloka, što bi ga s južne i sjeverne strane (duž današnjeg Prilaza Gjure Deželića i Klaićeve ulice) rubila izgradnja u nizu. (Sl. 1) Objekt postavlja u osi zgrade Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva (1878.), slično kao što je te iste godine sučelice zgradi tadašnjeg Rektorata Sveučilišta utvrđena lokacija Doma športskog društva Hrvatski Sokol i pjevačkoga Kolo. Na središnjoj plohi trga zamišlja perivojski parter. Godine 1886. prigodom rasprave o lokaciji kazališta Društvo inženjera i arhitekta iznosi nov prijedlog uređenja zapadne strane trga. (Sl. 2) Cijeli se blok namjenjuje kazalištu: na njegovu se mjestu predlaže trg usred kojega bi se smjestilo kazalište, okruženo nasadima. Kao u Lenucijevoj studiji, i u tom se nacrtu arhitektonski soliter smješta u osi zgrade Gospodarskog društva, a i središnja se ploha namjenjuje perivojskom parteru. Oba prijedloga oblikovanja zapadne strane trga izvode se iz cjelovite vizije monumentalnog trga, obilježena pravilnošću, simetrijom i snažnim učinkom sučeljenih solitera na njegovim obodima. Ta svojstveno historicistička vizija doseže zacijelo vrhunac u ideji dvojnog trga iz 1886. što ga čine perivoj okružen palačama i arhitektonski trg na kojemu dominira uzdignuti monument kazališta.

No sudbinu izgradnje zapadne strane trga, što znači konačnog uobličenja trga, predredila je još 1882. godine gesta industrijalca Guida Pongratza, koji svoje zemljište daruje Obrtnoj školi za gradnju nove zgrade. Podršku gradnji Grad izražava 1883. odlukom da upotpuni gradilište dijelom majura župe sv. Marka i privatnim posjedom na uglu trga i Prilaza koje bi kupio i darovao školi. Godine

1886., neposredno pošto je predstavljena studija Društva inženira i arhitekta, Gradsko je poglavarstvo na upit bana grofa Dragutina Khuena Hedervaryja bi li besplatno ustupilo središnju plohu trga za gradnju kazališta, odlučilo darovati zemljište. Iduće, 1887. godine utvrđuje se lokacija Obrtne škole na zapadnoj strani trga, gdje su joj zemljište darovali Guido Pongratz i Gradsko poglavarstvo. Posjednik uglovne parcele, na kojoj su tada predurbana stambena kuća i staje, odbija prodati svoj posjed, pa palača škole i muzeja nije projektirana u punoj širini

5 Vojni ured, zgrada u Zagrebu

Hugo Ehrlich i Viktor Kovačić, 1911.

DUZSKP, Ostavština Viktora Kovačića, inv. br. 4 076

bloka kako je zamišljeno. (Sl. 3) I ta se postava zasniva na viziji monumentalnog trga, iako ona tom prigodom nije posredovana i nacrtom. Ravnoteži koja se u studijama iz 1882. i 1886. teži proizvesti dijalogom sučeljenih solitera na obodima trga takvom se postavom reprezentativne palače duž cijele jedne njegove strane pretpostavlja naglasak. Postava Obrtne škole neizravno svjedoči kako Gradsko poglavarstvo darovanjem zemljišta na središnjoj plohi za kazalište nije uistinu i

6 Projekt Oficirskog doma

Hugo Ehrlich s Alfredom Albinijem, 1924./26.

HAZU, KAU, Arhiv Ehrlich

prihvatilo ideju o takvom smještaju kazališta, kojom se ono pretpostavlja kao dominantan monument; o tome uostalom svjedoči i odredba regulatorne osnove iz 1887. o gradnji kazališta na zemljištu Kazališne zaklade u Ilici. No urbanistički izazov takve postave Obrtne škole u potpunosti je pojmio i izrazio njezin projektant Hermann Bollé.

Problem zapadne strane, a time i zatvaranja

7 Projekt Oficirskog doma

Hugo Ehrlich s Mladenom Kuzlarićem, 1926./30.

HAZU, KAU, Arhiv Ehrlich

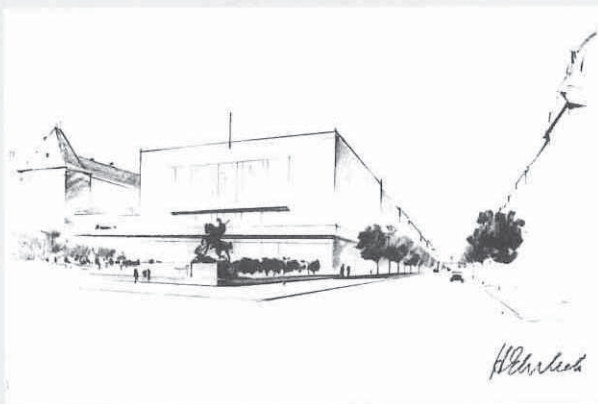
8 Skica Oficirskog doma

Hugo Ehrlich s Mladenom Kauzlarićem, 1926./30.

HAZU, KAU, Arhiv Ehrlich

trga, potječe, dakle, iz 1887. godine. Dio sporne uglovne parcele izvlašten je prigodom regulacije Sveučilišnog trga 1891. godine, nakon što je stočno sajmište napokon uklonjeno s njegove središnje plohe, a na njezinu se zapadnom dijelu očekuju palače Obrtne škole i Narodnih novina (obje otvorene 1892.). Veći dio parcele kupio je 1892. privatnik.

Godine 1907. u jeku rasprave o lokaciji spomenika J. J. Strossmayeru, kada ga Stjepan pl. Miletić predlaže između Kazališta i Sveučilišta, pročuli su se glasovi kritike ure-

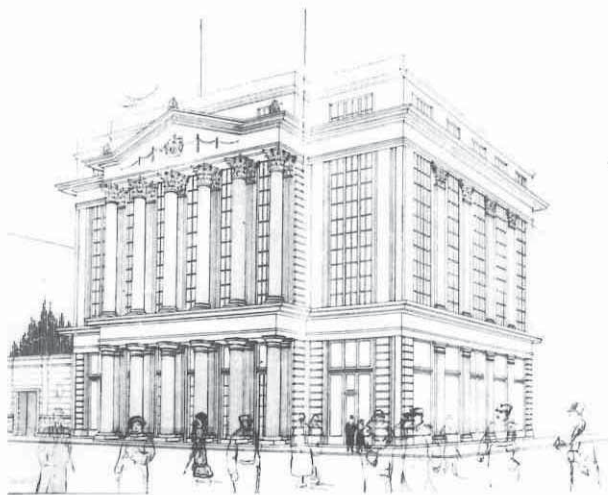

9 Skica Oficirskog doma

Hugo Ehrlich s Mladenom Kauzlarićem, 1926./30.

HAZU, KAU, Arhiv Ehrlich

đenosti trga, napose njegove sjeverne strane. Preuređenje trga predlaže 1908. i Cornelius Gurlitt, pozvan u Zagreb kao predsjednik natječajne porote za regulaciju Kaptola. U razmatranjima o regulaciji prostora između Kazališta i Sveučilišta predlaže se i regulacija zapadnog dijela: sušenje prostora između središnje plohe i Obrtne škole te nasade. Godine 1910. pošto je Gradsko poglavarstvo kupilo Zdenac života Ivana Meštrovića - „za trajnu spomen i ovjekovječenje zamašne insti-

10 Projekt Oficirskog doma, Vilko Ebert, 1927.

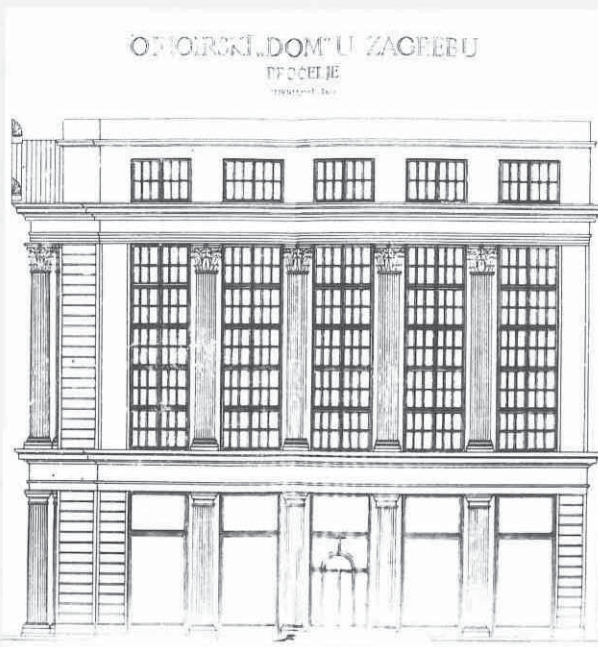
PAZ, GPZ, GO, sgn. 3 059

tucije grad. vodovoda“ - odlučeno je da se prigodom regulacije trga zdenac postavi ispred Kazališta. U raspravi o njoj riječ je i o praznoj parceli na uglu trga i Prilaza. „Onamo spada zgrada, koja će i po svojoj svrsi i po vanjštini biti u doličnoj harmoniji sa cijelim trgom i zgradama oko nje“, poručuje se u „Obzoru“ 9. rujna 1910. Godine 1911. gradskom se zastupstvu predlažu dvije osnove: Gradskoga građevnog ureda i Ignjata Fischera. U osnovi Građevnog ureda predlaže se zdenac na zapadnoj strani trga i parkovno uređenje njegova okoliša. Prihvaćena je osno-

va Ignjata Fischera, koji zdenac postavlja između Kazališta i Sveučilišta. (Sl. 4)

Neposredno prije te regulacije najavljuje se projekt Viktora Kovačića i Huga Ehrlicha za Oficirski dom s kasinom na praznoj parceli na sjeverozapadnom dijelu trga („Obzor“, 16. rujna 1910.) (Sl. 5) Iz iste 1911. godine potječe i projekt doma Lea Honigsberga i Julia Deutscha. U duhu navedene preporuke oba projektantska dvojca teže prilagodbi historicističkoj arhitekturi trga i monumentalnosti njegovih javnih zdanja odmjerenim izborom historijskih stilskih oblika. Izgradnja Doma aktualizirana je nakon prvoga svjetskog rata.

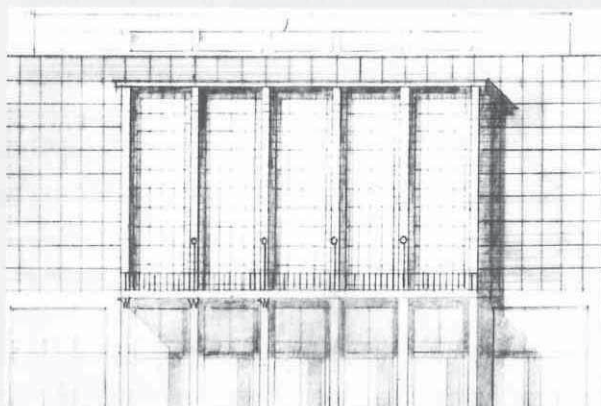
Najviše projekata potječe od Huga Ehrlicha. Sam, pod utjecajem ili uz suradnju mladih suradnika u svom ateljeu, projektira od 1922. do 1930. više različitih varijanata zgrade. One prikazuju put od neohistoricističkoga stilskog iskaza do apstrakcije, od dekorativizma do minimalističkoga purizma. (Sl. 6, 7, 8, 9) Izazov interpolacije dozvao je na scenu i još neke protagoniste one linije arhitektonske kulture koja ne prekida kontinuitet s neposrednom tradicijom, bilo u potrazi za novim stilom, bilo u reinterpretaciji historicizma. (Sl. 10, 11, 12) Kao svojevrsne stilske vježbe, ti projekti u malome prikazuju povijest stilskog određivanja epohe, koja nipošto ne slijedi jednu, čvrstu nit i kreativno sučeljavanje nekoliko protagonista zagrebačke arhitektonske kulture, ponajprije Huga Ehrlicha, s baštinjenim povijesnom prostorom. Oni predstavljaju kompromis između prilagodbe i samopotvrde. Za razliku od ostalih projektanata koji se usredotočuju na oblikovanje pročelja, napose kasniji projekti Huga Ehrlicha posjeduju izrazitu urbanističku kakvoću i sigurnost: sadrže prijedlog cjelovitog uređenja sjeverozapadnog dijela trga. (Sl. 8, 9)

11 Projekt Oficirskog doma, Vilko Ebert, 1927.

PAZ, GPZ, GO, sgn. 3 059

Nakon drugog svjetskog rata, godine 1954., izgradnju na neizgrađenoj parceli potaknuo je Drago Ibler. (Sl. 13) Za razliku od svih prethodnih projektanata koji su novogradnju smještali na građevnoj liniji Muzeja za umjetnost i obrt, unutar parcele, a zgradu gabaritom i volumenom, ako ne i stilski, prilagodili dvjema susjednim palačama, Ibler svojim projektom odbacuje prilagodbu i predlaže meto-

12 Projekt Oficirskog doma, Juraj Denzler, 1938.

Arhiv Denzler, Sena Sekulić-Gvozdanović

du kontrasta. Dosljedno je provodi i urbanističkom i arhitektonskom koncepcijom. Visoki neboder izmješta iz bloka i postavlja kao soliter, gotovo na rub regulatorne linije Frankopanske ulice, nižim objektom maskira zabat posljednje kuće Prilaza, a između trga i Medulićeve ulice predlaže ulicu kao cezuru između nove i stare strukture. Snažnim znakom i simbolom potvrđuje svoju individualnost i doba.

Projekt se razmatrao iduće dvije godina na svim institucionalnim i strukovnim razinama. U raspravi se jasno očituju različite ocjene povijesnog trga. Dio njezinih sudionika drži da stilski heterogen trg predstavlja harmoničnu i estetski jedinstvenu cjelinu a pri interpolaciji novoga objekta preporučuje obzirnost prema postojećemu; dio njih pak predlaže potpunu rekonstrukciju trga, zamjenu zgrada Rektorata Sveučilišta i Doma Hrvatskog Sokola i Kola novim objektima, vertikalni naglasak, kako ga predlaže Ibler, drži obogaćenjem sredine i preporučuje mu „kristaliničan“ značaj i javni, najbolje kulturni sadržaj. Za potonje se izjašnjavaju Božidar Rašica, Vladimir Turina, Ivan Lay i Branko Vasiljević. Većina ostalih, među njima Neven Šegvić i Josip Seissel, zalažu se za metodu prilagodbe, a za suvremen, racionalistički stilski izraz. To stajalište izražava i Urbanistički zavod grada Zagreba.

Pozivni natječaj iz 1958. godine za idejno-urbanističko rješenje prostora između Llice, Gundulićeve, Frankopanske, Trga maršala Tita, Mažuranićeve, Marulićeve trga i Mihanovićeve ulice, na koji su pozvani Rikard Marasović, Božidar Rašica, Vladimir Turina i Ivan Vitić iznosi i nove prijedloge uređenja, odnosno rekonstrukcije Trga maršala Tita. Program natječaja zasniva se na prvom poratnom urbanističkom dokumentu, Direktivnoj regulatornoj osnovi Zagreba iz 1953., kojom

se povijesnom središtu određuje značaj poslovnog centra s odgovarajućim prometnim rješenjem i sadržajnom strukturom; od projektanata se zahtijeva određenje namjene, uređenja i izgradnje blokova, smještaj nove zgrade općine Donji grad, te zamjene zgrade Sokola i Kola. Trojica, Rašica, Turina i Vitić, koji su se odazvali pozivu, predlažu snažnu rekonstrukciju povijesne urbane strukture i iznose zamisao reprezentativnog četverodijelnog prospekta od Llice do Botaničkog vrta, sa znatnijom koncentracijom javnih zgrada i jedinstvenim uređenjem javnih zelenih površina. Projekti posjeduju snažan racionalistički svjetonazorni naboj i stilsku koherenciju, te su iznimno vrijedno svjedočanstvo toga doba.

Trg maršala Tita rješavaju različito: tako zgradu Rektorata Ivan Vitić ruši i zamjenjuje novom, Božidar Rašica je postavlja na stupove, a Vladimir Turina štiti. Sjeverni dio Trga maršala Tita između Rektorata i Kazališta prepravljaju Ivan Vitić i Božidar Rašica; potonji tu predlaže intiman pješački, opločen trg na kojem više nema Zdenca života. Na praznoj uglovnoj parceli sva trojica predlažu nov objekt; Rašica snažnu vertikalnu.

Godine 1961. Željpo, kao jedini investitor, naručuje projekt za tu parcelu od Stanka Fabrisa, koji prihvaća sve propozicije utvrđene u dogovoru s Urbanističkim zavodom grada Zagreba: prilagodbu volumenu i gabaritu postojećih objekata, postavu kuće na građevnu liniju Muzeja za umjetnost i obrt i južne fronte Prilaza. Fabrisov je projekt potpuno na liniji kontinuiteta projektiranja za tu parcelu, kako to utvrđuje i Zlatko Jurić: „U arhitektonskoj kompoziciji poštuje prijašnja istraživanja volumena arhitekata Huga Ehrlicha, Mladena Kauzlarića i Alfreda Albinija, a radikalno provedenom redukcijom do temeljne strukture horizontala, vertikala i ploha definira apstraktni izraz. Dosljednijim

razmišljanjem i primjenom teoretskih principa arhitekture internacionalnog stila poštuje vremensku višeslojnost nastanka trga.“ I: „Arhitekt Stanko Fabris pokazao je 1961. - 1964. godine što se može postići arhitektonskom kompozicijom koja se temelji na sofisticiranom proporcioniranju osnovnog volumena i oblikovnoj redukciji pročelja po uzoru na Miesa van der Rohea.“ (Sl. 14, 15, 16)

No kritika koja se javlja 1962. godine, početkom gradnje, ne prihvaća potpuno legitiman postupak prilagodbe suvremenim izrazom; štoviše, obilježava ga nedopustivim postupkom kontrasta, poziva se na preporuke prigodom rasprava o Iblerovu projektu, zahtijeva obustavu gradnje i raspis natječaj za nov projekt. Fabrisov je projekt ipak realiziran - ne doduše potpuno: nije mu dopušteno

izvesti nadgrađe, simbol vertikalnog uzgona, ni internu ulicu između trga i Medulićeve ulice, duž bloka, kojom prihvaća Iblerov prijedlog odijeljivanja nove kuće i povijesne strukture.

Opća negativna recepcija Fabrisove racionalističke, minimalistične forme zasnovana je podjednako na odbojnosti prema stilskom izrazu kojega je on protagonist kao i na gotovo potpunoj suglasnosti o nužnosti historizirajućeg izraza novogradnje na takvu povijesnom trgu. Tek pojedinci, avangardno usmjereni i skloni postupku kontrasta, predbacuju Fabrisu suviše „neutralnosti“.

Vremenskim odmakom i vrijednosnim pomakom što su ga proizveli postmoderna i transavangarda, Fabrisova je kuća sredinom osamdesetih u dijelu teorije i kritike zadobila

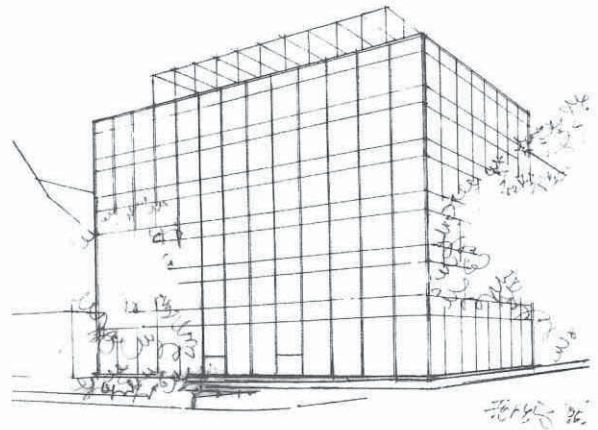

13 Prijedlog Jugopetrolovog nebodera, Drago Ibler, 1954.

Čovjek i prostor, 108 - 109, 1962., str. 4

priznanje smionog, ranog eksperimenta i autentične kreacije. Paradoksalno je što se istodobno javila ideja o „redizajnu“ - stilskom popravku kuće, u međuvremenu „prilagođene“ arhitektonskom okolišu primitivnim zahvatima i potpuno zapuštene nemarom. Program natječaja svjedoči o izostanku teorijskog promišljanja i svođenju arhitekture na scenografiju, čak izmjenjivu. Osim etičke nelagode, njegov je ishod pokazao samo kreativnu zbunjenost onih koji su mu se odlučili odazvati.

Poput svih, više ili manje oštećenih i zapuštenih, pregrađenih i dograđenih, poruženih i poniženih kuća na Trgu maršala Tita, i zgrada Ferimporta spomenik je kulture. Kao i ostalima, da spomenemo tek nekadašnji Hrvatski dom, kuću prošlostoljetnih društava Hrvatski Sokol i Kolo ili neorenesansnu palaču Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva, i njoj je potrebna obnova, koja sadrži i popravak - one mjere i značaja kako to

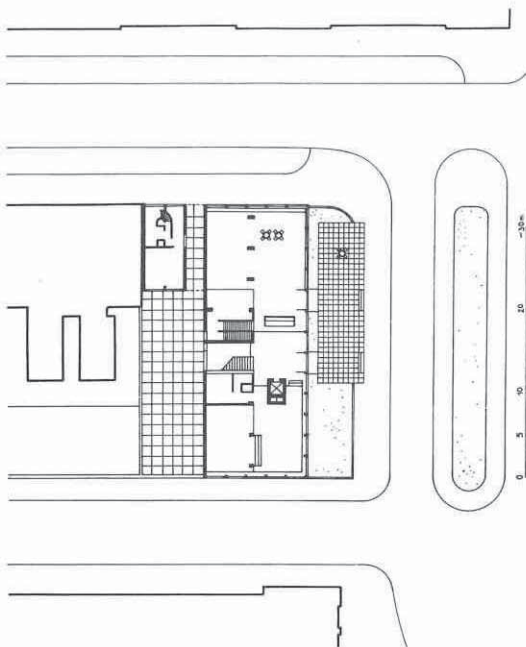

15 Skica prvotne zamisli zgrade Željpoaha

Stanko Fabris (1961./1964.)

Crtež Stanka Fabrisa, 1995.

zahtijeva njezino stanje i moguća prezentacija. Projektantu Željpoaha Stanku Fabrisu moguće je pružiti jedinstvenu priliku da kreativno sudjeluje u obnovi i dovrši napokon djelo koje je snažno obilježilo i njegovu osobnu povijest i povijest trga i povijest arhitektonske kulture i kritike u Hrvatskoj.

14 Položajni nacrt Željpoaha

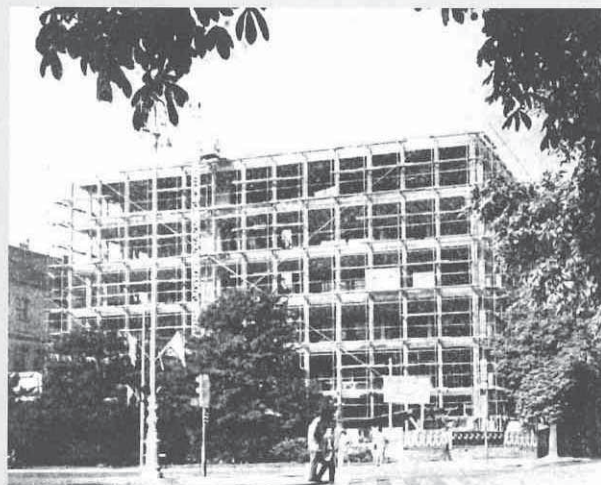
Crtež Igora Fabrisa, 1996.

Summary

Snješka Knežević: For Revalorization of an Architectural Monument of Rationalism

The business house, designed by the architect Stanko Fabris (1961 / 1964) was one and only post-war interpolation on the Maršal Tito Square, which constitutes a part of the monumental frame of garden squares of the Zagreb centre. This urbane piece represents the greatest achievement of the Grunderzeit culture in Zagreb and makes up a powerful component of the city's urbane identity. The Maršal Tito Square used to be a live-stock market from 1872 till 1890. It was reconstructed in 1895, when the theatre building was built in the centre of the square. This is the only architectural square of the seven garden squares. Its houses belong to different styles of the 19th century. A

modernistic house, reduced to a glass cube, provoked strong resistance among experts and citizens during the sixties, and for a long period was branded with a mark of the crime against monumental environment. Following in the tradition of this judgement, demolition of this house and its replacement with a new building was recently suggested. The text puts the house into perspective as an example of the authentic attempt of adjustment to the means of rationalism and functionalism. It shows that the attempt was grounded in the interpolation studies performed between two wars, which range from post-historicistic, to modernistic and rationalistic visions, and appeals for the reconstruction of the house, with the help of its designer.

16 Zgrada Željpoša, u izgradnji
Čovjek i prostor, 114, 1962., str. 3

Literatura

- Regulacija Kaptola i Bakačeve ulice, Obzor, 13. 07. 1908.
Regulacija Kaptola i Bakačeve ulice, Ustavnost, 13. 07. 1908.
Uređenje Sveučilišnog trga, Narodne novine, 22. 11. 1909.
Meštrovićev zdenac, Narodne novine, 30. 08. 1910.
Meštrovićev zdenac, Obzor, 30. 08. 1910.
Uređenje Sveučilišnog trga, Narodne novine, 10. 02. 1911.
Sjednica regulatornog odbora, Obzor, 15. 02. 1911.
Sjednica regulatornog odbora, Narodne novine, 18. 02. 1911.
Uređenje Sveučilišnog trga, Narodne novine, 22. 11. 1909.
Uređenje Sveučilišnog trga, Obzor, 09. 09. 1910.
Nova palača na Sveučilišnom trgu, Obzor, 16. 09. 1910.
Ilica - Mihanovićeva, Čovjek i prostor, 82, 15. 01. 1959., str. 4 - 6
Oko izgradnje Trga maršala Tita; Zgrada Željpoša-a, Čovjek i prostor, 110, 108 - 109, 1962., str. 4
Službeni epilog problemu izgradnje Trga maršala Tita, Čovjek i prostor, 110, 1962.
Nakon dvadeset godina... (anketa), Arhitektura, 184-185, 1983.
Snješka Knežević, Geneza Trga maršala Tita i Zelena potkova u Zagrebu, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, 14/15, Zagreb, 1988./89.
Zlatko Jurić, Ferimport još jednom, Čovjek i prostor, 2, 1990.
Zlatko Jurić, Slučaj Ferimport, Život umjetnosti, 50, 1991.
Snješka Knežević, Lenuci i Lenucijeva potkova, Radovi instituta za povijest umjetnosti, 18, 1994., 169-189.

Kratice

- PAZ - Povijesni arhiv u Zagrebu
GPZ - Gradsko poglavarstvo Zagreb
GO - Građevni odsjek
DUZSKP - Državna uprava za zaštitu spomenika kulture i prirode
HAZU - Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
KAU - Kabinet za arhitekturu i urbanizam